

आत्मचित्र - भाग ५०

(कै॒. राम गवाले यांच्या 'आत्मचित्र' या आत्मचरित्रात्मक पुस्तकातून क्रमशः)

आता मी एकाना फिल्मस् डिव्हिजनच्या आऊटसाईड प्रोड्यूसर्सच्या पॅनलवर एका अनुबोधपटासाठी आलो होतो. काही खेड्यांमधली प्रगती चित्रित करून पुढच्या कामासाठी पहाटे पाच-साडेपाच वाजता एका लहानशा स्टेशनवर गाडी पकडण्यासाठी येऊन पोचलो होतो. गाडी चार मिनिटंच थांबणार होती. गाडी आली. कंडक्टरनं दाखवून उघडून दिलेल्या डव्यात चढलो. आंग्रातला हा भाग तसा मला अपरिचितच होता.

मी या लाईनवर प्रवासात्ता पूर्वी कधीच आलो नव्हतो. डव्यात मुळातच एक

खिश्चन जोडपं दिसलं. दोघंही वृद्ध. मायकेल हे पुरुषांचं नांव बँगेवर लिहिलेलं मी वाचल्यामुळेच मला कळलं. दोघे ही अंगानं स्थूल. मी सराईत प्रवासी. प्रथम बँग दारातून सरकवून आत शिरलो. चार वर्षसूच्या डव्यात ते दोघेच होते. मला वरचा एक वर्थ मिळाला होता आणि एक मोकळाच राहणार होता. दोघांनीही माझं स्वागत केलं. आपण मूळचे गोव्याचे-पणजीचे वगैरे न विचारताच बोलले. आणि तेही आपल्याआपल्यात बोलायला लागले. 'ऑस्ट्रेलियात असलेल्या मुलानं आता तिकडचीच साजेशी मुलगी बघून लग्न करावं, त्याच्या पसंतीचीच असलेली बरी. आता मे-जूनमध्ये आला की त्याला बोलू या. तू विषय काढ,' असं ते बायकोला सांगत होते. माझं मध्येमध्ये त्यांच्या बोलण्याकडं लक्ष जात होतं. मधूनमधून ऐकू येणाऱ्या बोलण्यावरून दोघंही सुस्वभावी वाटत होती. थोड्या वेळानं त्यांनी मला कुठपर्यंत जाणार वगैरे विचारलं. त्यांनी आपल्याकडची सँडविचिस काढली, त्यातली दोन माझ्यापुढं केली. मीही त्यांना माझ्याकडील किटबँगमधली चकली दिली. ती त्यांना फार आवडली.

काही वेळ शांत गेला आणि गाडी नदीवरच्या पुलावरून जाऊ लागली. ते रेल्वे सर्विसमध्ये होते. इंजिन ड्रायव्हर म्हणून रिटायर झाले होते. त्यांचं नांव मायकेल हे तर मला माहीतच होतं. बाकीचं बोलण्यातून एक्हाना माहीत झालं. नदीवरून जाणारा पूल आल्यावर, त्यांनी नदीकडे पाहून त्यांच्या पद्धतीनं नमस्कार केलेला मी पाहिला आणि बायकोला ते म्हणाले, "या इथं ते ठिकाण होतं." आता पुन्हा बोलण्याइतका परिचय झाल्यामुळं कुतूहल म्हणून मी मायकेलसाहेबांना विचारलं, "तुम्ही लोकही आम्हा हिंदूंच्यासारखं नदीला दैवत मानून नमस्कार करता का?" ते थोडे थांबून म्हणाले, "नाही, त्याल काही विशिष्ट बँकग्राऊंड आहे." पुढं म्हणाले, "माझ्या वडिलांची मला आठवण झाली. आमच्या घरांत आम्ही तीन पिढ्या रेल्वे सर्विसमध्येच आणि तेही इंजिन ड्रायव्हरच. माझा मुलगा जोसेफ ऑस्ट्रेलियात असतो. तोही तिथं रेल्वेतच आहे आणि इंजिन ड्रायव्हरच आहे." ते बोलत राहिले, "ब्रिटिशांनी आपल्या देशात रेल्वे सुरु केली, त्यावेळच्या रेल्वेगाड्या आणि त्यावेळचे नियम आणि आताच्या साऱ्या गोष्टी यात फार फरक आहे. माझे वडील इंजिनड्रायव्हर होते. मी लहान होतो. मला त्यांच्याबरोबर इंजिनमधून प्रवास करायला आवडे. त्यांनी या ट्रॅकवरून या ठिकाणाहून गाडी जाताना मला एक विचित्र गोष्ट सांगितली होती. अगदी पूर्वी रेल्वेज अशा ट्रॅकवर सुरु झाल्या, तेव्हा रात्रीच्या प्रवासाबद्दल फारच विचित्र नियम होते. नव्यानं गाडी सुरु झाली आहे म्हटल्यावर लोक खूप गर्दी करायला लागले. गाडीत कुठं बसायचं त्यांना कळत नसे. जसे नेहमीच्या डव्यात तसेच काही लोखंडी मालडव्यात वगैरे किंवा गुंर ठेवण्याच्या उघड्या डव्यातही चढून बसत असत. एकदा केव्हातरी मध्यरात्री गाडी

पुलावरून जात असताना कदाचित सिग्नल नाही म्हणून थांबवली गेली आणि अर्धवट झोपेत पेंगत आलेली काही माणसं स्टेशन आलं असं वाटून बाहेर पडली. ती गावंदळ माणसं विचारी थेट नदीत पडली. तेंव्हापासून नियम झाला, की काही झालं तरी रात्री पुलावर गाडी थांबवायची नाही. त्याला जबरदस्त शिक्षा होती.

“एकदा माझ्या वडिलांनी त्यावेळी घडलेली घटना मला सांगितली होती. ते म्हणाले, ‘अंजीरपाडा स्टेशन क्रॉस करून मी अगदी वेताच्या स्पीडनं जात होतो. मध्यरात्रीचे दोन-अडीच वाजले असतील. पुलाच्या मध्यापर्यंतसुद्धा आलो नसेन, एवढ्यात पुलावरून मधल्या पोकळ गॅप्स ओलांडून एक मनुष्य जपून चालला होता. मागून गाडी येत आहे याची कल्पना आल्यानं तो जमेल तितक्या घाईनं उड्या मारतच चालला होता. काळोखी रात्र, प्रकाश काय तो इंजिनच्या सर्चचा. इंजिन त्याच्या जवळजवळ जात होतं. तो जास्तीत जास्त कडेन, भांबावलेला, हात वर करून आपण चालत असल्याचा इशारा करत होता. तो बावरून, घाबरून गोंधळला होता. गाडी थांबवणं शक्य नव्हतं. मागं त्यामुळं आणखी काही अनर्थ घडला तर काय करायचं, अशी परिस्थिती. मलाही काय करावं सुचेना. मनांत देवाची प्रार्थना करत होतो.’ त्याला कडेला फार थोडी जागा होती आणि पायाखालीही गॅप्स होत्या. वडिलांना ठरावीक वेगापेक्षा वेग कमी करता येत नव्हता. तो विचित्र हातवारे करीत, प्रखर उजेडानं डोळे दिपल्यानं आणि पायाखालच्या गॅप्स चुकवत पुलाच्या कडेकडं जाण्याचा प्रयत्न करत होता.

या सगळ्या घबराटीत होऊ नये तेच झालं. कदाचित इंजिन खूप जवळ आल्यानंतर गॅप चुकवण्यासाठी तो इंजिनच्या जास्तच जवळ आला आणि इंजिननं त्याला नॉक केलं आणि तो धक्क्यामुळं नदीत कोसळला. वडील सांगत होते, ‘पुढल्या स्टेशनच्या पुढं माझ्यानं खरं तर जाववेना. जीझसचं स्मरण करून म्हटलं, हे काय करवलंस माझ्या हातून? मी कोणता अपराध केला होता की, हे पाप तू माझ्या हातून करवलंस?’ माझ्या वडिलांनी या घटनेनंतर दोन आठवडे रजा घेतली होती. ते या पुलानंतरच्या गावी पुन्हा आले होते आणि त्या गेलेल्या माणसाच्या घरीही गेले होते. ते वारंवार म्हणायचे, मनांत खंत वाटून म्हणायचे, ‘आय अॅम अॅन इनोसंट किलर - हेल विथ मी.’ ती ही जागा, म्हणून मी नमस्कार केला.”

आयुष्याच्या प्रवासात अशा अनेक विलक्षण कथा - कहाण्या सामोच्या येतात.

मद्रासहून परतल्यानंतर चित्रपट करण्याची माझी घडपड चालूच होती.

माझ्या नेहमीच्या संबंधातल्या मित्रमंडळीनी काही योजना केल्या, पण त्या कागदावरून पुढं फिल्मवर सरकू शकल्या नाहीत. माझे आणि बी.आर. चोप्रासाहेबांचे संबंध खूप जवळचे होते, स्नेहाचे होते. मी सर्वार्थांनं त्यांच्यापेक्षा खूप लहान, पण त्यांनी मला तसं कधीही भासू दिलं नाही. मी एक चित्रपट त्यांच्यासाठी करावा, अशी बोलणी झाली.

मी 'बी.आर.फिल्म्स'मध्ये नियमितपणे जाऊ लागलो. माझ्या खारच्या सोळाव्या रस्त्यावरच्या घरापासून त्यांचं ऑफिस अगदी जवळ पंधराव्या रस्त्यावर, चालत जाण्यासारखं होतं. तिथलं वातावरण चोप्रासाहेबांचं चित्रपट सृष्टीतलं मानाचं स्थान दाखविणारं होतं. अशोककुमार, दिलीपकुमारांपासून अगदी तरुण पिढीतले त्यावेळचे कलाकार, राज बब्बर, अरुण गोविलपर्यंत आणि साहिर लुधियानवीसाहेब आणि राही मासूम रझांच्यापासून अगदी नवीन लेखकांपर्यंत अनेकांसाठी बी.आर.फिल्म्स हे एक सृजनशील केंद्र होतं. वितरक, साहित्यिक, कलाकार, तंत्रज्ञ यांची ये-जा सतत चालत-असे. स्वतः बी.आर.चोप्रा हे अतिशय सुसंस्कृत, शांत असं आदरणीय व्यक्तिमत्त्व. 'राजकमल' या स्टूडिओतच त्यावेळी आपलं केंद्र प्रस्थापित केलेले यश चोप्रा हेही असेच मित्र परिवाराची आवड असलेले, सुसंस्कृत निर्माते दिग्दर्शक. या दोघांच्यामध्ये दिखाऊपणा, भपका नव्हता. माध्यमाची, रसिकांच्या आवडी-निवडीची जाण होती आणि यश, प्रगती सदैव साथ देत होती.

'बी.आर.फिल्म्स'मधल्या माझ्या चित्रपटाची कथाही ठरली. लहान मुलांचा संबंध असलेली, उत्तम गुंफण असलेली कथा होती. त्या कथेची जी गरज होती, ती म्हणजे नायक म्हणून लोकप्रियता असणाऱ्या कलाकाराला अमानुष कृत्य करण्याची भूमिका स्वीकारावी लागण, ही धक्का देणारी गोष्ट होती. उत्तमकुमारनं ही भूमिका करावी हा विचार पक्का झाला. मी त्यांना कथा सांगितली. त्यांना कथा, भूमिका फार आवडली, पण आपल्या करियरच्या दृष्टीनं कलाकार म्हणून असलेल्या आपल्या इमेजला आणि प्रेक्षकांना विसंगत तर वाटणार नाही ना, असं त्यांना वाटलं असावं. प्रोजेक्ट थोडा रेंगाळला. एवढ्यात टी.व्ही.साठी एकंदर वीस टेलिफिल्म करण्याची योजना चोप्रासाहेबांच्याकडे आली. प्रथम पाच टेलिफिल्म्स करायच्या होत्या. एक-दोन स्वतः चोप्रासाहेबांनी करायच्या, एक त्यांचा मुलगा रवी यांनी करावी, एक मी करावी, अशा तच्छेची योजना होती. चोप्रासाहेब कथा कुठल्या घ्याव्यात, या चिंतेत होते, शोधात होते. 'बी.आर.फिल्म्स'मध्ये शूटिंग नसताना लंच टाईम ही दोन-अडीच तासांची न योजलेली जणू कॉन्फरन्सच असे. सर्वाना पुरुन उरेल असा जंबो डबा चोप्रासाहेबांच्या

घरून येत असे. निरनिराळ्या विषयावर चर्चा होत असत. यावेळी काही कलाकार, तंवऱ्या चर्चेत येऊन थांबून सामील होत असत. चर्चेतून पोषक वाद होत. एखाद्या मुद्यावर पैज लागे आणि हरणाच्यांनी सर्वांना आईस्क्रीम द्यायचे - सक्यतर सीताफळाचं - असा शिरस्ता. दादामुनी (अशोककुमार), दिलीपकुमार, नौशादजी, धर्मेंद्र, स्त्री-कलाकार, तंवऱ्या अशी मंडळी मैफिलीत सामील होत असत. अशा तन्हेच्या मैफिली नेहमीच सर्जनशील असत. लंच झाल्यानंतर काही लोक खाली येऊन खालच्या; अगदी पुढच्या हॉलमधील सोफ्यावर येऊन झालेल्या चर्चेचं अनिर्णित सूत्र धरून, किंवा हरलेला एखादा नाराजगीच्या भावनेनं चर्चा पुढे चालू ठेवत, तात्त्विक कुरकुर करत राही. सुप्रसिद्ध कविवर्य साहिर लुधियानवी खूप वेळा आलेले असत आणि खाली बसूनच राहत. कारण त्यांना त्यांच्या आजारामुळे जिने चढणं शक्य नसे. साहिरसाहेब हे कम्युनिस्ट विचारसरणीचे. त्यांचं तत्त्ववेत्यासारखं बोलणां स्पष्ट आणि परखड असे.

एक दिवस असेच आम्ही खाली बसलो असताना चोप्रासाहेब खाली येऊन चर्चेत सामील झाले, ते किंचितसे वैतागूनच म्हणाले, “देअर आर नो गुड स्टोरीज.” इतक्या टेलिफिल्म्स करायच्या, गोष्टी चांगल्या पाहिजेत. मी म्हणालो, “चोप्रासाहेब, तुम्ही म्हणताय हे आशचर्य आहे. मला तर नेहमी वाटत. - देअर इज तो डर्थ ऑफ गुड स्टोरीज”. ते म्हणाले, “क्या कहते हो, राम, टेल मी वन स्टोरी वर्थ” मीही मोकळेपणानं म्हणालो, “व्हाय वन, आय शॉल नैरेट टू.”

केव्हा बसायचं हे ठरलं आणि दुसऱ्या दिवशी लंचनंतर त्यांच्या खोलीत आम्ही बसलो. त्यांनी खाली सांगितलं, की थोडा वेळ त्यांना फोन देऊ नये. फक्त कुणाचा फोन आला तर नांव विचारून घ्यावं आणि पूर्णपणे लक्ष देऊन म्हणाले, “बोल.” मी म्हणालो, “चोप्रासाहेब, मी कुणाला गोष्ट सांगतोय याचं मला भाज आहे. उगीच तपशिलात जाऊन ॲनिमेटेड बोलत बसत नाही. गोष्ट अगदी साधी आहे. तशी परिचित आहे. खरं तर अजून गोष्टीला पूर्ण रूप आलेलं नाही. पण कल्पना अशी...मला एकदा भावलं. आजच्या जमान्यात कृष्ण सुदामासारखी मैत्री असेल तर अशा दोन व्यक्तींच्या बाबतीत काय होईल?” मला अशी गोष्ट सुचली. त्यांना खूपच आवडली. मी काही त्याचं टाचण करून लिहिली आहे का, असं त्यांनी मला विचारलं. मी मराठीत लिहिली आहे, असं सांगितलं. चोप्रासाहेब म्हणाले, “काम सुरू करू या. तुला कलाकार वगैरे काय पाहिजे पाहा. कथा हिंदी करणं आणि गोष्टीवर काम करणं, तू आणि कुलवंत जानी दोघे करा.” मी विचारलं, “केव्हापासून काम करायचं?” ते म्हणाले, “आज्ञापासून.” आणि निर्णय झाला. ते चित्र-टेलिफिल्म झाली ती

म्हणजे 'धरती-आकाश'. डॉस्ट इ मक्का हऱ्यु फ्रिं? लाणड्या झार्मल ते लिलार्ड
ज्याच्या अनेक गाड्या, बंगले आहेत. गच्चीवर स्विमिंगपूल आहे, पेंट
हाऊस आहे, इतका श्रीमंत उद्योजक आणि त्याचा मित्र दोघेही गोवा मुक्तिसंग्रामात
सहभागी झालेले. दुसरा पोर्टुगीजांकडून पकडला गेलेला, पण आता बंदिवासातूने
सुटून कोकणात शिक्षकी करीत राहिलेला, अशा दोघांची ही गोष्ट. असो.

- वै. राम गबाले

('आत्मचित्र' पुस्तकाचाठी भारतातील संपर्क - अरुण जाखडे - २५४४२४५५)